

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.18>

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ
ЯК ОСНОВНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА**

Статтю присвячено проблемі збереження земель України як основного національного багатства. Йдеться про якісні і кількісні показники збереження земель. Зокрема, про збереження якісного стану земель, а також площі, яку займають землі тих чи інших категорій. Наголошено на негативних явищах, характерних для сучасного стану земельного фонду країни. Йдеться про стрімке поширення ґрунторуйнівних процесів, масштабну деградацію земель. Підкреслюється гостра необхідність збереження якісного стану земель, а також запобігання крайньому ступеню деградації – опустелюванню земель, прояви якого торкнулися й України.

У статті зазначено, що основним національним багатством є землі різного цільового призначення, які входять до складу окремих категорій. Проаналізовано цінність окремих категорій земель в аспекті основного національного багатства. Досліджено відповідні заходи охорони й відновлення стосовно земель відповідних категорій. Зроблено акцент на проблемі збереження земель сільськогосподарського призначення. Запропоновано авторську позицію стосовно визнання земель основним національним багатством за наявності близького до критичного їх сучасного стану.

Підкреслюється, що завданням особливої охорони земель як основного національного багатства є забезпечення їх збереження з боку інституцій державної влади. Зазначено обов'язок держави гарантувати попередження погіршення якісного стану земель як основного національного багатства. Вказано комплекс запобіжних заходів із метою недопущення деградації земель, які охоплюють: моніторинг земель, контроль за їх використанням та охороною, планування і прогнозування їх використання, нормування у сфері їх охорони, економічне стимулювання раціонального використання й охорони земель. Підкреслено важливе значення у сфері запобігання деградації земель Державного земельного кадастру. Акцентовано на необхідності відновлення земельних ділянок із боку їх власників і землекористувачів незалежно від форми власності на них. Акцентовано увагу, що охорона й відновлення стану земель країни як основного національного багатства, є в основі її сталого розвитку. Доведено, що охорона й відновлення земель є самостійними формами збереження земель. Досліджено їх взаємозв'язок.

Ключові слова: *землі, ґрунти, основне національне багатство, країна, збереження, охорона, відновлення, деградація, сталий розвиток, стале землекористування.*

Lisova T. V. Some issues of land preservation of Ukraine as the main national wealth

The article is devoted to the problem of preserving the lands of Ukraine as the main national wealth. We are talking about qualitative and quantitative indicators of land conservation. In particular, on the preservation of the quality of land, as well as the area occupied by land of certain categories. Emphasis is placed on the negative phenomena characteristic of the current state of the country's land fund. We are talking about the rapid spread of soil-destroying processes, large-scale land degradation. The urgent need to preserve the quality of land, as well as to prevent the extreme degree of degradation – desertification of land, the manifestations of which affected Ukraine.

The article states that the main national wealth is land for various purposes, which are part of certain categories. The value of certain categories of land in terms of basic national wealth is analyzed. Relevant protection and restoration measures for lands of relevant categories have been studied. Emphasis is placed on the problem of preservation of agricultural lands. The author's position on the recognition of lands as the main national wealth in the presence of a state close to their critical state is proposed.

It is emphasized that the task of special protection of lands as the main national wealth is to ensure their preservation by state institutions. The obligation of the state to guarantee the prevention of deterioration of the quality of land as the main national wealth is stated. A set of precautionary measures to prevent land degradation, which includes: monitoring of land, control over their use and protection, planning and forecasting their use, regulation in the field of their protection, economic incentives for rational use and protection of land. Emphasis is placed on the need to restore land plots by their owners and land users, regardless of the form of ownership. Emphasis is placed on the fact that the protection and restoration of the country's lands, as the main national wealth, is the basis of its sustainable development. It is proved that land protection and restoration are independent forms of land preservation. Their relationship has been explored.

Key words: *lands, soils, basic national wealth, country, preservation, protection, restoration, degradation, sustainable development, sustainable land use.*

Вступ. Згідно зі ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Відповідно до Закону України від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII, яким затверджено Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року, нині стан земельних ресурсів у державі близький до критичного. Для сучасного стану земель характерними є чіткі прояви деградації, зокрема, ґрунторуйнівних процесів та їх масштабне поширення. При цьому ці негативні явища значно випереджають інтенсивність відновлення земель. Нині необхідно зупинити поширення стрімких процесів не лише деградації земель, але й її крайнього ступеня – опустелювання. Однією з найскладніших проблем сучасності є збереження земель (їх кількісних і якісних показників). У контексті зазначеного вище доцільно виокремити праці таких вітчизняних науковців, як В.І. Андрейцев, Б.В. Даниленко, М.В. Краснова, Т.В. Курман, В.В. Носік, М.В. Шульга, проте окремі теоретичні питання щодо проблеми збереження земель як основного національного багатства потребують подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми збереження земель як основного національного багатства.

Результати дослідження. Земельне законодавство ґрунтується на принципі поєднання особливостей використання землі як головного засобу виробництва, територіального базису і природного ресурсу. Як слушно зазначають науковці, закріплення у ст. 1 Земельного кодексу України конституційної норми щодо землі як основного національного багат-

ства дає змогу стверджувати, що трансформація конституційно-правових норм у земельне законодавство визначає як особливості правового режиму землі, так і характер земельних правовідносин в Україні загалом [1, с. 106]. Варто підтримати точку зору В.І. Андрейцева про вплив земель як важливого природного ресурсу на сучасну національну й соціально-економічну політику держави [2, с. 8]. У своїх наукових дослідженнях М.В. Краснова слушно підкреслює вагомість забезпечення справи охорони, раціонального використання, а також відновлення земель як одного з важливих принципів державної політики [3, с. 17], адже здійснення відповідних заходів з охорони й відновлення земель забезпечує соціальні інтереси, що полягають у збереженні земель як основного національного багатства країни.

Підкреслимо, що насамперед доцільно вести мову про землі сільськогосподарського призначення як основне національне багатство держави. Землі цієї категорії займають більшість території України й використовуються для виробництва сільськогосподарської продукції, науково-дослідницької й навчальної діяльності, розміщення виробничої інфраструктури. Родючість ґрунту є головною ознакою земель вказаної категорії й має велике значення для з'ясування їх якісного стану. Від родючості ґрунтів залежить як рівень розвитку економіки країни, (а отже, і матеріальне становище її народу, і продовольча безпека), так і належне функціонування суспільства загалом, адже основою існування останнього є саме землі сільськогосподарського призначення, цінність яких знаходить свій прояв у рівні їх продуктивності, а це своєю чергою залежить від якісного стану цих природних ресурсів.

Отже, за ст. 14 Основного Закону країни землі сільськогосподарського призначення, як основний природний ресурс, будучи головним національним багатством, виступають джерелом існування й розвитку суспільства й перебувають під особливою охороною держави. Проте, як переконливо констатує В.В. Носік, земля буде визнаватися основним національним багатством (капіталом), доки зберігатиметься продуктивна родючість ґрунту, втрачаючи який, вона деградує, набуває іншого призначення або ж перетворюється на пустелю, внаслідок чого спостерігатиметься занепад державної економіки й суспільства [4, с. 178].

Висока якість ґрунту (без суттєвої його деградації й без забруднення навколишнього природного середовища) означає забезпечення належної продуктивності сільськогосподарського виробництва. Важливим складником методології оцінювання якості земель служить система показників, вибір яких зумовлений необхідністю відповідної характеристики головних функцій ґрунтів, ґрунтоутворювальних або ґрунторуйнівних процесів, а також найважливіших для рослин режимів і параметрів. Серед нормативів якісного стану ґрунтів традиційно називають рівень їх забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості та ін. [5, с. 37].

Національне багатство становить сукупність економічних і соціальних ресурсів країни, що створюють необхідні умови й перспективи соціально-економічного розвитку суспільства. Ось чому показники рівня національного багатства країни мають прямий зв'язок з її економічним розвитком. Перебування землі під особливою охороною держави зумовлено виконанням нею низки важливих функцій, а також специфікою цього природного ресурсу, який домінує в екологічній системі і служить основним засобом виробництва в сільському й лісовому господарстві.

Нині справжнім економічним та екологічним лихом для країни є незаконне видобування бурштину на територіях Волинської, Житомирської й Рівненської областей, що негативно впливає на стан ґрунтів, їх рельєф, гідрологічний режим і призводить до деградації так званих зональних ґрунтів, до знищення взагалі лісових ресурсів. Через цей протизаконний промисел лише на території Житомирської області загинуло близько 200 га лісу, були завдані збитки не лише сільськогосподарським угіддям, а й землям лісгосподарського призначення. Перед державою постає надзвичайно важливе завдання – забезпечити збереження земель сільськогосподарського і лісгосподарського призначення шляхом здійснення заходів відновлення порушених земель унаслідок незаконної діяльності.

А чи можна говорити про національне багатство, якщо стан земель у державі є близьким до критичного? У цьому контексті пропонуємо підтримати позицію В.В. Носіка, що

визнання землі основним національним багатством можливе лише за умови збереження продуктивної родючості ґрунтів [4, с. 178]. Виникає інше запитання: чи має перебувати земля під особливою охороною держави в разі втрати належного якісного стану ґрунтів? Передусім зазначимо, що завданням особливої охорони земель як основного національного багатства є забезпечення їх збереження. Останнє може мати місце, якщо буде виконуватися державою обов'язок зберігати землі насамперед як основний природний ресурс і забезпечувати раціональне, ефективне використання земельних ресурсів та їх охорону в інтересах сучасного і майбутніх поколінь.

Отже, якщо земля перебуває під охороною інституцій державної влади, джерелом якої згідно з Основним Законом є український народ, держава має гарантувати попередження погіршення її якісного стану як основного національного багатства. Ідеться про забезпечення здійснення комплексу запобіжних заходів із метою недопущення деградації земель, які охоплюють: моніторинг земель, контроль за їх використанням та охороною, планування і прогнозування їх використання, нормування у сфері їх охорони, економічне стимулювання раціонального використання й охорони земель. Неабияке значення для ефективного проведення вказаних запобіжних заходів має Державний земельний кадастр, що виступає інформаційною базою для здійснення науково обґрунтованого й більш ефективного комплексу дій, спрямованих на запобігання деградації земель.

Деградовані ж землі потребують невідкладного проведення заходів їх відновлення, що має бути імперативним обов'язком їх власників і землекористувачів незалежно від форми власності на них. Держава, зі свого боку, зобов'язана забезпечити належні умови для відновлення таких земель і, виходячи зі змісту чинного земельного законодавства, провадити ефективний контроль за невідкладним вжиттям заходів їх відновлення. Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення саме земель сільськогосподарського призначення. Йдеться про рекультивацію порушених земель, консервацію деградованих і малопродуктивних земель, меліорацію земель. Зокрема, проведення консервації-реабілітації забезпечує збереження орних земель, їх використання за цільовим призначенням по завершенні необхідних заходів. Отже, завдяки проведенню відповідних заходів відновлення відбувається забезпечення запобігання перетворення сільськогосподарських угідь на несільськогосподарські, а також переведення їх до земель інших категорій. Необхідним є посилення державного контролю за раціональним використанням, охороною й відновленням земель сільськогосподарського призначення, адже в умовах запровадження їх обігу відбуватиметься стрімка зміна власників земельних ділянок, які не завжди зацікавлені у здійсненні тих чи інших заходів з їх охорони й відновлення. Як слушно зазначають науковці, в процесі становлення ринку земель обов'язково треба забезпечити охорону, відновлення і збереження біорізноманіття й ландшафтів таких земель [6, с. 14, 15].

Землі лісогосподарського призначення, які за площею посідають в Україні друге місце після земель сільськогосподарського призначення, є теж національним багатством. Вони є не лише превалуючим засобом виробництва в лісовому господарстві, а й головним природним ресурсом взагалі. Особливим національним багатством насамперед є землі під експлуатаційними лісами, використовувані для задоволення потреб вітчизняної економіки в лісосировинній та іншій продукції, виготовленій на деревній основі. Національне багатство становлять і землі, вкриті захисними лісами, адже такі ліси виконують ґрунтозахисні, водоохоронні та інші важливі функції. Землі лісогосподарського призначення, зайняті рекреаційно-оздоровчими лісами, лісами історико-культурного, природоохоронного й наукового призначення, також виконують надзвичайно важливу роль у забезпеченні життєдіяльності суспільства через їх унікальні рекреаційні, гігієнічні, санітарні, оздоровчі, природоохоронні, наукові та інші функції. Серед заходів забезпечення відновлення земель лісогосподарського призначення провідна роль належить проведенню їх рекультивації, а також запровадженню заходів меліорації з метою забезпечення сприятливого гідрорежиму таких земель, що здійснюється шляхом їх зрошення, осушення, обводнення тощо.

За ст. 53 Земельного кодексу України землям історико-культурного призначення теж притаманна своя специфіка як основному національному багатству. Землі історико-культурного призначення використовуються не лише з метою соціального розвитку, духовного виховання, підвищення інтелектуального рівня особистості. Важливою є також можливість одержання економічного доходу від їх використання. Отже, підкреслимо, що землі, на яких розташовані нерухомі пам'ятки національного значення, мають особливу історико-культурну цінність, їх доцільно вважати національним багатством.

Не менш важливе місце у складі основного національного багатства держави посідають землі оздоровчого призначення. Під час їх використання забезпечуються профілактика й лікування захворювань людини, наслідком чого є оздоровлення суспільства загалом, а значить, покращення демографічної ситуації в країні.

Останнім часом, як наголошують фахівці, намітилася негативна тенденція щодо зменшення загальних площ земель оздоровчого призначення та збільшення кількості випадків їх використання з іншою метою, адже розвиток санаторно-курортно-туристичної галузі на таких землях опосередковано сприяє розвитку виробничих галузей і формуванню індустріальних центрів. Використання їх не за цільовим призначенням загострює екологічні проблеми зазначених територій.

Негативний стан земель здійснює відповідний вплив на стан природних лікувальних ресурсів, йдеться про забруднення земель, порушення їх рельєфу та ін. Водночас істотне погіршення таких природних лікувальних ресурсів справить негативний вплив на стан земель. Отже, відновлення стану останніх має відбуватися з урахуванням відновлення стану їхніх природних лікувальних ресурсів, знищення й навіть погіршення яких може призвести до повної втрати цими землями своїх лікувальних властивостей, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей. У кінцевому ж підсумку в разі неможливості їх відновлення це може послужити підставою для виключення відповідних земель зі складу земель оздоровчого призначення, а також втрати відповідною природною територією, що знаходиться на землях оздоровчого призначення, статусу «курорту».

Серед земель, що становлять національне багатство, треба виокремити й землі природно-заповідного фонду. Як констатує І.І. Каракаш, поділ територій та об'єктів природно-заповідного фонду за їх значимістю на ті, що мають загальнодержавне, і ті, що мають місцеве значення, є одночасно критерієм розмежування права власності на них і здійснення стосовно них управлінських функцій органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування [7, с. 321].

Серед земель розглядуваної категорії особливу вагомість як національне багатство мають території й об'єкти загальнодержавного значення через їх доволі значну наукову, екологічну, історико-культурну та іншу цінність. Усі ці об'єкти природно-заповідного фонду (як загальнодержавного, так і місцевого значення) тісно чи іншою мірою впливають на благополуччя суспільства, його життєдіяльність, соціально-економічний розвиток тощо. Йдеться не лише про задоволення певних екологічних потреб, використання таких об'єктів у науково-дослідницьких цілях і підвищення рівня культури населення, а й про соціально-економічні функції, які вони виконують.

На жаль, протягом останніх років почастишали випадки нецільового використання територій об'єктів природно-заповідного фонду, що призвело до суттєвого погіршення стану земель цієї категорії, що загалом створює загрозу для природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Отже, невідкладного вирішення потребує проблема підвищення ефективності правової охорони земель вказаної категорії. У процесі відновлення земель усіх об'єктів природно-заповідного фонду обов'язково має бути застосований екосистемний підхід, адже йдеться про відновлення природної екосистеми.

Чільне місце серед земель, що становлять національне багатство держави, посідають і землі водного фонду. Особливе значення серед них мають землі, на яких установлені межі

прибережних захисних смуг із метою збереження водності водних об'єктів, а також запобігання їх забрудненню й засміченню. Відновлення земель водного фонду пов'язане із забезпеченням їх правового режиму, здатності виконання відповідних функцій.

Цінність земель рекреаційного призначення як складника національного багатства, полягає в тому, що вони використовуються для організації відпочинку населення, туризму, проведення спортивних заходів тощо. Найбільше навантаження на землі рекреаційного призначення здійснюється на території адміністративно-територіальних одиниць із розвинутою туристичною інфраструктурою й туристичною галуззю загалом. Стан земельних ресурсів – це одна зі складових частин рекреаційної системи, що значно впливає на її належне функціонування. Правова охорона земель цієї категорії в умовах активного розвитку рекреаційної діяльності забезпечується передовсім заборонаю такої діяльності, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає чи може вплинути на природний стан цих земель.

Землі, що становлять собою просторово-територіальний базис, теж є національним багатством країни. Серед них доцільно виокремити насамперед ті, на яких розміщені об'єкти: соціального призначення; житлового фонду; призначені для видобування корисних копалин; трубопровідного транспорту; енергетичної системи; залізничні й автомобільні дороги; засоби зв'язку, а також інші об'єкти, пов'язані з безпекою життєдіяльності суспільства. Підкреслимо, що особливу роль у гарантуванні національної безпеки країни виконують землі оборони. Особливої уваги потребують землі військових полігонів, щодо яких мають бути здійснені заходи рекультивациї, відновлення й повне очищення їх поверхні з ліквідацією військового об'єкта. Відновленню підлягають і землі, які надані в постійне користування військовим частинам, у разі порушення їх поверхні, втрати ними якісного стану, і на яких за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади військові частини дозволяють фізичним і юридичним особам вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу й заготовляти сіно. Отже, у певних випадках йдеться про відновлення земель оборони, які використовуються як територіальний базис для розміщення військових об'єктів, в інших – про відновлення таких земель, які використовуються як засіб виробництва сільськогосподарської продукції, що потребує запровадження відповідних заходів.

Охорона й відновлення стану всіх земель країни як основного національного багатства, незалежно від їх цільового призначення, виступає вагомим підґрунтям її сталого розвитку, адже забезпечення останнього вимагає стабільності і щодо якісного стану земель.

Останнім часом у представників юридичної науки з'явилися різні теоретичні підходи, що стосуються питання сталого розвитку. Як наголошує Б.В. Даниленко, провідною ідеєю сталого розвитку людства є здійснення прогресу для реалізації потреб покоління сучасного з урахуванням інтересів і потреб поколінь майбутніх. При цьому пріоритет у цій концепції належить саме екологічному складнику, адже саме екологічні проблеми землекористування мають першочергове значення [8, с. 8].

Як зауважує Н.Р. Малишева, нині концепція сталого розвитку є цілком сприйнятою міжнародною спільнотою як дороговказ узгодження економічних, екологічних і соціальних інтересів суспільства [9, с. 52]. Т.В. Курман, провівши комплексне дослідження теоретико-методологічних засад правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, пропонує авторську дефініцію останнього: це стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на підставі досягнень науки й техніки в агросфері в процесі ведення сільськогосподарського виробництва у спосіб, що забезпечує успішне її функціонування в інтересах як нинішнього, так і майбутнього поколінь [10, с. 5].

Висловлюємо солідарність із Б.В. Даниленком щодо запропонованого ним підходу, який полягає в необхідності застосування концепції сталого розвитку до правового регулювання земельних відносин в аграрній сфері. З погляду науковця, стає землекористування відповідає потребам сьогодення в земельних ресурсах і не створює перешкод щодо задоволення потреб як нинішнього, так і прийдешніх поколінь [8, с. 3].

Як бачимо, простежується тісний взаємозв'язок між відповідним землекористуванням, охороною, відновленням земель і забезпеченням сталого розвитку держави. Дотримання виконання сталого землекористування не є можливим без здійснення заходів відновлення земель, припинення процесів їх деградації, вжиття заходів боротьби з опустелюванням. До того ж зараз, як зазначається в наукових працях, наявний суспільний інтерес щодо поєднання високої ефективності освоєння й використання земель з їх максимальним збереженням, особливо зі збільшенням їх якості й корисних властивостей [11, с. 89].

Таким чином, збереження стану земель, який здатен забезпечити потреби людства як нині, так і надалі, може бути досягнуто завдяки реалізації заходів, спрямованих на відновлення якісного стану земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення, а також інших властивостей земель окремих категорій.

Завдяки проведенню заходів з охорони та відновлення земель відбувається їх збереження як основного національного багатства. Земельними ресурсами мають бути забезпечені всі покоління – як сучасне, так і майбутнє. На жаль, останніми роками площа земель сільськогосподарського призначення поступово меншає. Особливе занепокоєння викликає зменшення площі орних земель у розрахунку на душу населення протягом останніх десятиліть. Перед охороною та відновленням постає глобальне завдання – зупинити процеси деградації земель, забезпечити їх збереження і створити належне підґрунтя для підвищення рівня їх якісного стану.

Висновки. Між охороною й відновленням земель існує своєрідний зв'язок, адже завдяки проведенню певних заходів з охорони земель (державної комплексної системи спостережень, природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель) виявляються землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, є деградованими, мають низькі природні властивості, високу еродованість ґрунтів, на яких спостерігається інтенсивність ерозійних процесів та їх динаміка. Заходи охорони земель сприяють установленню їх негативних якісних характеристик, порушення рельєфу, низької ґрунтової родючості, що, звичайно ж, допомагає більш ефективному та своєчасному проведенню відновлення земель.

Заходи відновлення земель стоять на сторожі їх збереження. Насамперед, йдеться про землі сільськогосподарського й лісогосподарського призначення. Так, відновлення земель сільськогосподарського призначення шляхом здійснення відповідних заходів (консервації, меліорації), спрямованих на відновлення їх якісного стану (ґрунтової родючості), дає змогу зберегти ці землі як основний засіб виробництва. Крім того, відбувається збереження площі земель відповідної категорії. Зокрема, здійснення заходів відновлення забезпечує збереження площі зазначених земель завдяки проведенню меліоративних заходів, консервації-реабілітації тощо. Таким чином, варто вважати охорону й відновлення земель самостійними, але взаємопов'язаними формами забезпечення збереження останніх (їх кількісних і якісних показників).

Список використаних джерел:

1. Андрейцев В.І. Конституційно-правові проблеми реалізації захисту землі як основного національного багатства. *Вісник Київ. нац. ун-ту. Сер. «Юрид. науки»*. 2003. Вип. 41. С. 106–109.
2. Андрейцев В.І. Удосконалення правового режиму землі як основного національного багатства – нагальна потреба сучасного соціально-економічного розвитку України. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи* : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 22 трав. 2020 р. Харків : Юрайт, 2020. С. 5–10.
3. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 34 с.
4. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : моногр. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

5. Булигін С.Ю. Якість земель як основа контролю землекористування. *Агроекологічний журнал*. 2015. № 1. С. 36–46.
6. Анісімова Г.В. Еколого-правова складова обігу земель сільськогосподарського призначення *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи* : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 22 трав. 2020 р. Харків : Юрайт, 2020. С. 10–15.
7. Каракаш І.І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні : моногр. Одеса : Юрид. літ., 2017. 438 с.
8. Даниленко Б.В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. 19 с.
9. Малишева Н.Р. Екологічні права майбутніх поколінь: від абстракції до правового змісту. *Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 31 травня 2019 р. Чернівці : Кондратьєв А.В., 2019. С. 52–57.
10. Курман Т.В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. 40 с.
11. Другак В.М., Третяк Н.А. Екологія землекористування України в системі суспільних інтересів. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 1–2. С. 86–95.

